

Skåne som danskt kärnland

STEN SKANSJÖ

I det populära TV-underhållningsprogrammet »På spåret» var staden Kristianstad ett av resmålen under en semifinal i december 2002. En av frågorna gällde vilken kung som år 1614 hade grundat denna stad. Det ena av de två lagen bestämde sig utifrån säker kännedom om vem som var svensk kung vid denna tid för svaret »Gustav II Adolf». Det svaret hade man även i det andra laget tangerat, innan man kunde leverera det korrekta svaret: »Kristian IV». Avgörande för lagets framgång i denna fråga var snilleblixten att Skåne ju hade varit danskt, ett faktum som en milt tillrättavisande programledare sedan serverade till motståndslaget som en obehaglig aha-upplevelse.

Historien är som bekant oändlig, och enstaka faktauppgifter kan vara svåråtkomliga i minnets skrymslen, i en pressad tävlingssituation i offentlighetens ljus. Men i detta fall räckte det alltså inte helt med den aktuella stadens kungliga namn och ett årtal såsom direkta ledtrådar till det rätta svaret. Kunskaper om den svenska rikshistorien fungerade här som ett villospår, som det ena laget genomskådade men som det andra laget föll på. Den enkla lärdomen är ju att alla svenska landskap har sin speciella historia, och »rikshistorien» kan se olikartad ut för olika landskap. Flera av dagens 25 svenska landskap har t.ex. bytt rikstillhörighet, ett särdrag som Skåne delar med Halland, Blekinge, Gotland, Bohuslän, Jämtland och Härjedalen.

Men likväl är uppfattningen om den svenska helstaten ganska fast förankrad i de flesta svenskers historieuppfattning, såsom denna har förmedlats genom skolundervisning och på annat sätt. Även för tiden *före* 1658 är det den svenska historien som dominerar för de skånska skoleleverna. Det är mycket mera troligt att man under skolåren stöter på gestalter som Erik den helige och Gustav Vasa än t.ex. Valdemarernas storhetstid eller Kristian IV:s tid i den danska historien. Så sker trots att den danska tiden har avsatt så tydliga och ännu synliga minnen runtom i det skånska kulturlandskapet i form av byar, kyrkor, städer och slott. Sådana fenomen finns visserligen i hela det nuvarande Sverige, men de finns i särskilt hög grad i Skåne, där de är kvarlevor från landskapets långa danska

period. Dessa minnen kan därför bidra till att skapa en skånsk historisk identitet, delvis skild från den svenska. Men till denna historiska identitet hör givetvis även att landskapet har varit svenskt i cirka 350 år.

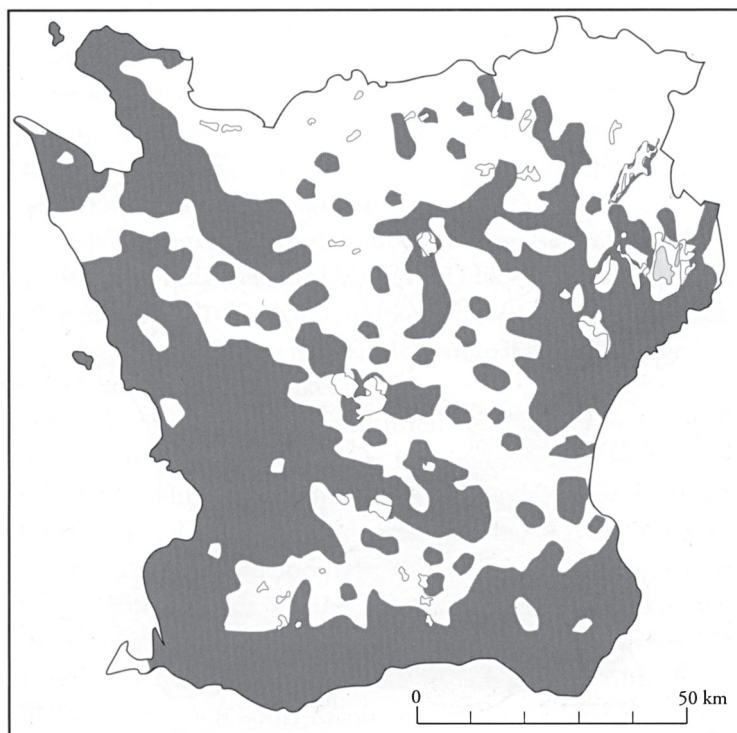
Skåne blev som bekant svenskt efter freden i Roskilde 1658, och övergångstidens problematik har diskuterats länge och diskuteras ännu livligt: när blev skåningarna svenskar *egentligen* (om det nu någonsin har skett)? Var övergången smidig och rentav skonsam, eller skedde den med betydande tvång och brutalitet från den svenska segrarmaktens sida? Dessa frågor kommer inte att beröras här, utan vi börjar i den andra änden: när blev Skåne egentligen *danskt*, och hur danskt var Skåne som riksdel inom kungariket Danmark?

Danernas kristna kungadöme etableras

I ett nordiskt perspektiv var kungamaktens etablering och konsolidering i Danmark relativt tidig. Redan före ca 800 tycks någon form av danskt rike ha bildats. Det avspeglas i att man i södra Jylland (i en del av halvön som numera ingår i Tyskland) kunde uppföra stora försvarsanläggningar vid Danevirke och grundlägga en kunglig handelsplats som Hedeby. Ytterligare ett stort steg mot kungamaktens konsolidering och en dansk riksenhet togs vid mitten och slutet av 900-talet av Gorm den gamle och hans son Harald Gormsen, även känd som Harald Blåtand (d. ca 987).

Den kanske mest berömda av alla danska runstenar är rest av kung Harald i det jylländska Jelling, senast vid mitten av 980-talet, till åminnelse av kungens föräldrar, kung Gorm (den gamle) och hans gemål Tyra. Harald omtalar sig själv här som »den Harald som vann sig hela Danmark och Norge och gjorde danerna kristna». Stenen är utsmyckad med en centralt placerad Kristusbild. Detta är exempel på politisk, dynastisk och religiös propaganda på hög nivå: en manifestation av den s.k. Jellingdynastins legitimitet och utbredda kungliga danska välde, som nu även framträder med kristna förtecken. Frågan är om denna danska riksbildningsprocess redan från den tiden även har omfattat Skåne.

En reseskildring som berör Norden är bevarad från senare hälften av 800-talet. Det var den nordiske sjöfararen Wulfstan (i nordisk språkdräkt Ulfstein) som berättade om en resa i nordiska farvatten för kung Alfred den store av Wessex (död 899). Denne lät nedteckna berättelsen. Däri framgår att Langeland, Lolland, Falster och Skåne alla var »land» som hörde till Danmark, medan Bornholm hade egen kung. Blekinge, Möre (ett av Smålands ursprungliga »småland», beläget vid Kalmarsund), Öland och Gotland hörde till svearnas välde.

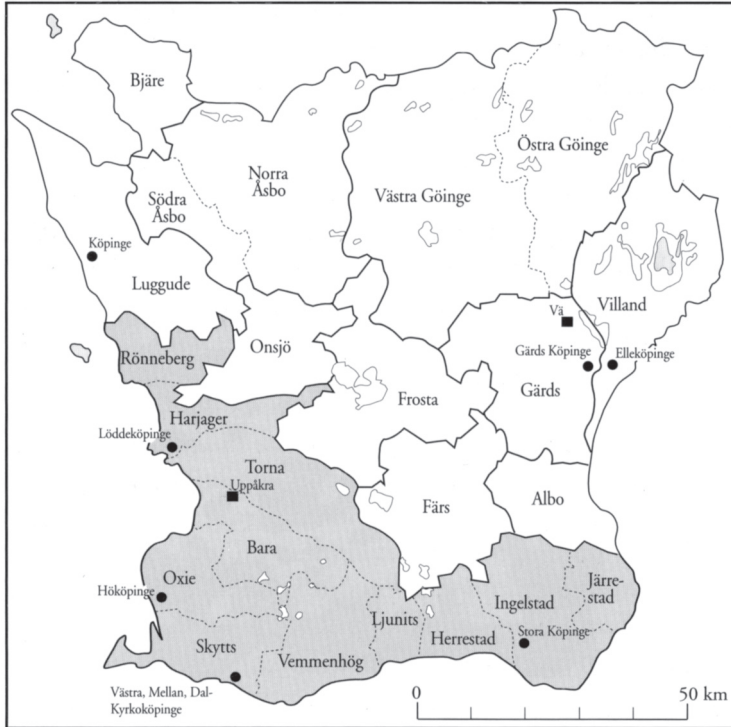
Kartan visar de huvudsakliga bosättningsområdena inom Skåne under yngre järnåldern (cirka 400–1000 e.Kr.). Den baseras på ortnamnstypernas ålder i kombination med arkeologiska observationer. Västra och södra Skåne bildar det största sammanhängande bosättningsområdet i hela Sydsandinavien vid denna tid. Kanske har det området utgjort en ursprunglig politisk enhet, ett Ur-Skåne, innan det under vikingatiden tillsammans med andra enheter längre norrut uppgick i det danska rike som då hade sitt maktcentrum i Jylland. Efter J. Callmer 1991.

Det är inte troligt att Wulfstan med »Scóneg» avsåg hela det senare landskapet Skåne. Under yngre järnålder, från cirka 400-/500-talen och ännu under 800-talet, har landskapet med stor sannolikhet bestått av regionalt avgränsade politiska enheter, ett slags småriken eller bygderiken, som kan ha varierat i storlek och förändrats över tid. Ett sådant mönster framträder nämligen vid en sammanställning av ortnamn från yngre järnåldern med kända fornlämningar och arkeologiskt kända gravar och andra fynd från samma tid. I landskapet kan man då urskilja några större, sammanhängande bosättningsområden, som mycket väl kan ha motsvarat skilda politiska enheter enligt en modell som är känd från England under samma tid.

Av sådana skånska områden, som sannolikt haft egna namn, omfattar det största ett sammanhängande bosättningsområde innanför större delen av väst- och sydkusterna. Det är faktiskt det mest utbredda av alla liknande småregioner i Sydsandinavien, och kanske motsvarar denna del det äldsta Skåne, ett »Ur-Skåne» (en benämning utan värdering) innan namnet *Skåne* blev ett landskapsnamn. Det är möjligen denna del av det senare landskapet som Wulfstan avsåg med sitt »Scóneg», där den mest betydande centralplatsen vid denna tid måste ha varit Uppåkra, strax söder om Lund. Här fanns en gång ett fullständigt unikt, stadsliknande samhälle, som har fungerat som ett maktcentrum för ledare, som tagit steget från bondehövdingar till småkungar. På liknande sätt som Bornholm kan detta skånska område ha varit ett tidigt, oberoende kungarike, som senare integrerades i det danska riket. Ett andra större bosättningsområde under yngre järnålder sträcker sig runt Bjärehalvön och en del av Skälderviken och fortsätter längs Rönne å. Ett tredje område omfattar Kristianstadsslätten, och där framstår Vä som ett troligt maktcentrum.

Ett minne av sådana tidiga, territoriellt avgränsade enheter har vi med stor sannolikhet i vissa av de skånska häradsnamnen. De kan ha använts som benämningar på bygder eller regioner långt före häradsindelningen, som genomfördes under 1000- och 1100-talen. Den romersk-gotiske historieskrivaren Jordanes, som skrev en gotisk krönika omkring 550 e.Kr., förmedlar i detta verk en del uppgifter om folk i Skandinavien. Han nämner bl.a. »bergio», »hallin» och »liothida», som har tolkats som inbyggare i nordvästra Skåne och södra Halland. Bergio kan nämligen mycket väl identifieras som befolkningen i det senare Bjäre härad, ett av de områden som framstår som ett distinkt bosättningsområde under yngre järnålder. »Liothida» kan vara en något förvanskad benämning på befolkningen i det senare Luggude härad, och »hallin» kan förknippas med södra Halland.

Villands härad i nordost har också ett namn som kan tyda på en gammal politisk enhet, ett »småland» av den typ som ingick i och formade det svenska landskap som vi känner just som *Småland*: Möre, Varend, Tjust, Vedbo m.fl. Med den typen av ursprungliga »småland» kan även följande skånska häradsnamn förknippas: Åsbo, Göinge, Gärds och Albo, och i inlandet Onsjö, Frosta och Färs härader. Men i väster och söder, i det förmodade »Ur-Skåne», har härader i regel fått namn efter någon by i området: Rönnebergs, Harjagers (med Stora resp. Lilla Harrie), Torna, Bara, Oxie, Vemmenhögs, Herrestads, Ingelstads och Järrestads härader; till området hör geografiskt Skytts och Ljunits härader, även om namnskicket här har varit ett annat. Dessa härader saknar

Skånes härader framträder som administrativa, judiciella och kyrkliga enheter under äldre medeltid, och häradsindelningen hade betydelse ända fram till 1970-talet. Namnen antyder att häraderna i norr kan ha varit separata bygder långt före häradsindelningen. Det markerade området i söder och väster tycks däremot ha delats upp i dessa häradsområden först i samband med häradsindelningen före slutet av 1100-talet, och då fått namn av någon av områdets byar, t.ex. Bara eller Järrestad. Det var i huvudsak detta markerade område som under yngre järnåldern var ett enda sammanhängande bosättningsområde, ett förmodat Ur-Skåne (se föregående karta). Landskapets mest kända centrumplatser före 1000 e.Kr. var dels Uppåkra i sydväst, dels Vä i nordost. De vikingatida köpingeorterna har även markerats på kartan.

naturliga gränser och har tydligt tillkommit genom att en centralmakt har delat upp ett stort område i lagom stora administrativa enheter. Men det har skett *efter* vikingatidens slut, under sent 1000-tal eller 1100-tal, och det förutsätter att hela landskapet Skåne då har varit inordnat under en och samma centralmakt.

Exakt hur och när dessa tidiga, små eller stora skånska bygderiken har inordnats under den jylländska Jellingdynastins överhöghet är okänt. Det har sannolikt skett i omgångar under flera århundraden, och strider har ägt rum ända in i Harald Blåtands tid. I det sammanhanget skulle man kunna se den vikingatida

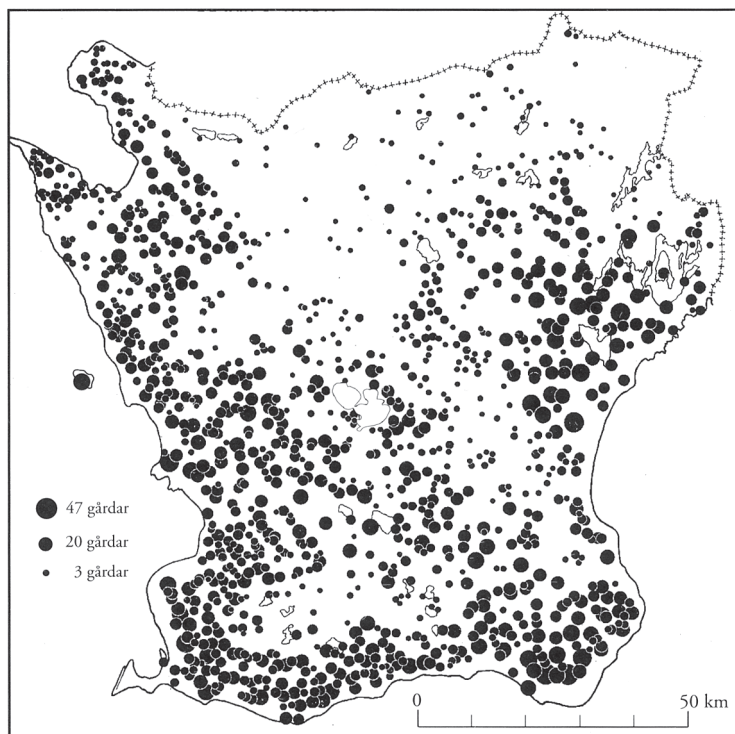
ringborgen i staden Trelleborg som en kvarleva av den slutliga integrationsprocessen för det danska riket och Jellingdynastins konsolidering av herraväldet över Skåne. Borganläggningen, som har daterats till slutet av 900-talet, har haft en yttre diameter av 143 m och har bestått av en kraftig jordvall med palissader och yttre vallgrav.

Den är nära samtida med en liknande anläggning vid Borgeby i Skåne och har många drag gemensamt med ett antal andra, märkliga danska ringborgar, nämligen Aggersborg och Fyrkat i Jylland, Nonnebakken på Fyn och Trelleborg (vid Slagelse) på Själland. Efter den sistnämnda har borgtypen benämnts »trelleborgar» långt före fyndet av den skånska trelleborgen. Dessa anläggningar har med sina väldiga dimensioner tolkats som kungliga regionala maktcentra, ofta lokaliserade till strategiska knutpunkter. De kan alla förknippas med Harald Blåtand och det danska riksenandet vid slutet av 900-talet.

Denna riksbildningsprocess har gått ut över alla de ovan berörda mindre politiska enheterna av typen »småland» eller »folkland» och där den sydvästra delen av landskapet var det största, med Uppåkra som centrum. Det finns inga skriftliga belägg för att det har funnits någon »kung av Skåne» under vikingatid, men de arkeologiska bevisen är närmast överväldigande för att Uppåkra var ett kungligt residens långt innan hela Skåne kring år 1000 blev kristnat uppifrån och infogat i det danska kungariket. Då upphörde Uppåkras centrala funktioner till förmån för det cirka 990 nyanlagda Lund, som blev ett östdanskt centrum för den nyetablerade kristna kungamakten i nära samverkan med kyrkan. Skåne framträder alltså som en integrerad del av det danska riket när förhistoria övergår i historisk tid, när vikingatid övergår i medeltid.

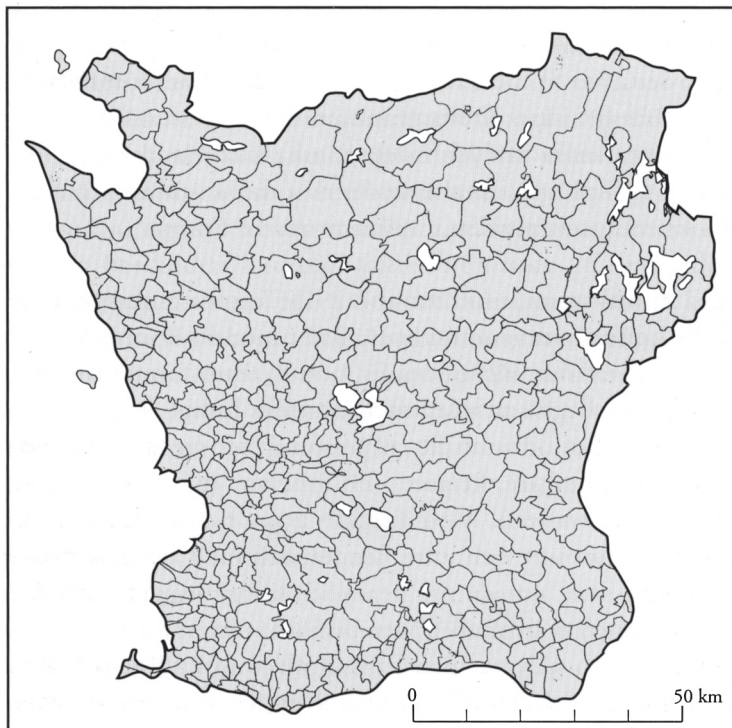
Skåne som dansk riksdela (ca 1000–1658)

Ett annat tecken på att Skåne tidigt integrerades i den danska kungens område var det kungliga palats med tillhörande stenkyrka som anlades i Dalby vid 1000-talet mitt, under kung Sven Estridsen (regerade 1047–74). Det står därmed klart att Skåne från tidig medeltid, liksom senare ända fram till 1658, inte har uppfattats som en perifer del av det danska kungariket. Tvärtom utgjorde Skåne tillsammans med Själland under hela denna tid rikets tyngdpunkt. Här fanns de mest folkrika landsdelarna (med undantag av den glest befolkade skånska skogsbygden i norr), med överskottsproducerande agrara bebyggelser. Här fanns politiska, ekonomiska och kulturella centra med en för nordiska förhållanden hög urbaniseringsgrad, dvs. att det var tätt med städer, särskilt längs kusterna.

Skåne var byarnas landskap: Kartan visar Skånes byar vid mitten av 1600-talet. Varje by är markerad med fylld cirkel. Huvudmönstret från den förhistoriska bosättningens fördelning i landskapet går igen i den historiska bybygden: störst och tätast låg byarna i väster och söder, men även Kristianstadsslätten hade stora, om än något glesare belägna byar. Efter S. Dahl 1942.

En speciell period i den danska och därmed den skånska medeltida samhällsutvecklingen var den s.k. Valdemarstiden (1157–1241). Från 1100-talets mitt centraliserades den politiska makten, och kungamakten byggdes ut till en statsmakt med specifika institutioner, med viss beskattning osv. Det var också under den tiden som riksborgar började byggas, och slottslän inrättades kring dessa borgar (t.ex. Helsingborg). Samtidigt har städer börjat anläggas, och en marknadsinriktad handel var under utveckling. Inom den kristna kyrkan hade ärkesätet i Lund inrättats redan 1103/1104, och en stiftsorganisation genomfördes för hela landet. Som kyrkligt centrum för hela riket kan Lund betraktas som en dansk »riksstad» under hela medeltiden, fram till reformationstiden (från 1536 i Danmark). Kungen med följe rörde sig mellan olika riksfästen i landet, och det saknades en tydlig huvudstad innan Köpenhamn utvecklades till en sådan från 1400-talet.

Under loppet av 1100-talet och ett stycke in på 1200-talet byggdes ett stort antal stenkyrkor i Skåne, och ett nätverk av socknar uppstod. Kyrktätheten var störst i de mest bärkraftiga jordbruksområdena i väster och söder, vilket avspeglas i denna karta över landskapets sockengränser.

Ärkesätets inrättande och domkyrkans uppbyggnad (högaltaret invigdes 1145) följdes av en sockenindelning över hela landet. Tiondeplikten genomfördes, en mängd stenbyggda sockenkyrkor uppfördes och klosterväsendet etablerades. Till de mest tydliga kvarlevorna i det skånska landskapet från den danska tiden hör just kyrkorna på landsbygden eller i städerna. De flesta sockenkyrkor har ett ursprung i 1100-tal eller tidigt 1200-tal. En del har raserats, andra har byggts om i sen tid, men många står kvar relativt välbevarade som ett kulturarv från dansk tid. Det är t.o.m. så enligt en dansk kulturhistoriker (N.P. Stilling), att den *danska* kyrkoarkitekturens främsta minnesmärken idag är tre stadskyrkor i den förlorade landsdelen Skåne: Lunds domkyrka från romansk tid (1100-talets mitt), den gotiska Sankt Petri i Malmö (tidigt 1300-tal) och renässanskyrkan Heliga Trefaldighet i Kristianstad (tidigt 1600-tal).

Av andra fenomen från den dynamiska Valdemarstiden kan nämnas att

häradsindelningen då fastställdes och fungerade långt fram i tiden som en administrativ indelning i distrikt för rättsväsende, kunglig beskattning och kyrklig förvaltning (häradsdekanat, senare kallat häradsprosterier). Ett inslag i periodens samhällsomvandling var att lagtexter nu formulerades och skriftfästes, bl.a. Skånelagen från 1200-talets första årtionde. Det var också nu som ett riksomfattande världsligt frälsestånd växte fram i samverkan med kungamakten. Flera ledande danska adelsmän med funktioner som riksråd och kungliga slottshövitsmän/länsmän (da. *lensmænd*) hade huvudgårdar och godsbesittningar i Skåne, i många fall samtidigt med att man hade gods och gårdar på andra håll i riket.

Danmark var under hela medeltiden i de flesta avseenden Nordens ledande stat. Landet hade störst folkmängd; enligt en beräkning fanns det vid 1200-talets mitt lika många danskar (ca 1 miljon) som svenskar och norrmän tillsammans. Danmark var ett rike med två halvöar (Jylland och Skåne) med ett stort antal öar däremellan och hade därmed ett ypperligt läge i samband med den internationella sjöfartshandelns expansion under högmedeltiden. Många nya grepp i statsförvaltning och administration, liksom kulturella impulser, kom först till Danmark från föregångsländer på kontinenten, medan det dröjde ytterligare några decennier innan sådana impulser slog igenom i övriga nordiska länder. Inom ramen för Kalmarunionen (1397–1523) var den danska kungamakten tidvis hela Nordens politiska centrum.

Landsting och gälkare

Skånelagens rättsregler var inte enbart giltiga på häradstingen. Det har även funnits en samlingsplats för hela landskapet, det skånska landstinget. Motsvarande landsting har även funnits i t.ex. Odense för Fyn och Ringsted för Själland. De äldsta uppgifterna om det skånska landstinget är från förra delen av 1100-talet, och då samlades tinget vid Arendala öster om Lund, av allt att döma på höjden strax väster om Hardeberga kyrka. Därifrån kan man klara dagar se både Öresund i väster och Östersjön i söder och i örnperspektiv betrakta den sammanhängande slättbygd som tidigare har omtalats som ett möjligt »Ur-Skåne».

Det skånska landstinget har senast från 1180 börjat samlas i Lund, utanför domkyrkan, men fick under 1200-talet sin plats cirka 1 kilometer norr om den gamla stadskärnan, i anslutning till den bronsåldershög som långt senare fick sällskap med monumentet över slaget vid Lund. Denna hög, Lerbäckshögen eller Sliparebacken, kan alltså ses som det historiskt sett kanske mest intressanta monumentet i Monumentparken. Kring högen samlades landstinget ända fram till omkring 1600 (bortsett från en kort period i början av 1500-talet, då det

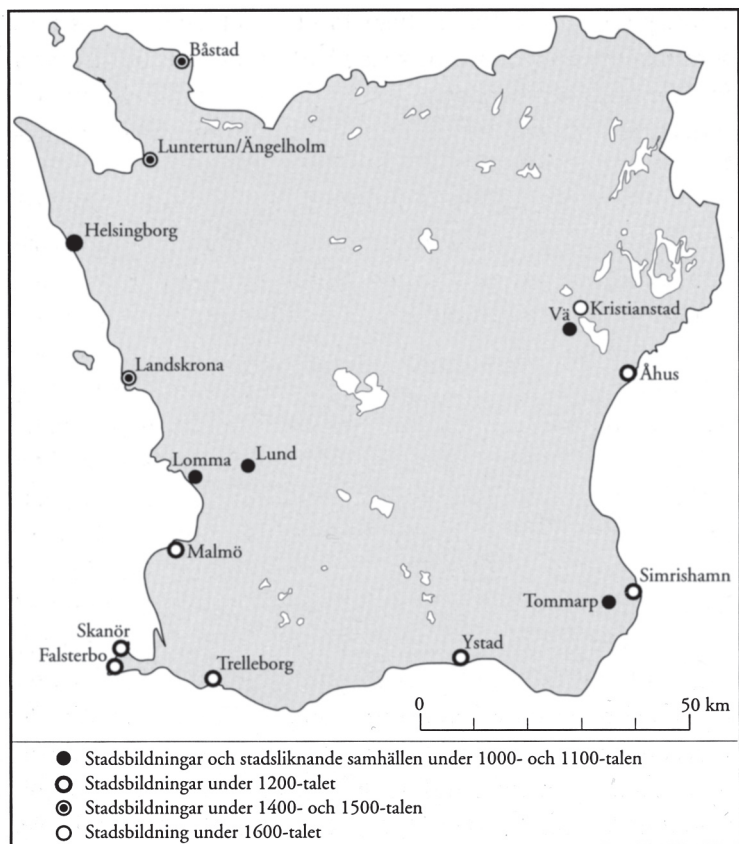
samlades i Landskrona). Därefter sammanträdde det i rådhuset i Lund fram till 1683, då det skånska landstinget avskaffades i samband med anpassningen till svenska juridiska förhållanden (juridisk uniformitet). Landstinget var under flera århundraden landskapets högsta rättsinstans, och dess förhandlingar leddes av landsdomaren, oftast en lokalt anknuten adelsman, som utsågs av kungen. På Skånes landsting har de flesta danska kungar i äldre tid antagits och hyllats, vilket var en förutsättning för kungens legitimitet i Östdanmark, inom ramen för det danska valkungadöme som avskaffades först 1660.

I Lund har även den högste kunglige ämbetsmannen för Skåne residerat under stora delar av medeltiden. Det var den s.k. gälkaren, som i källor på latin kunde benämnas *prefectus Scaniae* ('prefekt i Skåne') eller *prefectus Lundensis* ('prefekt i Lund'). Detta ämbete, som saknade motsvarighet i övriga Danmark, omtalas första gången i slutet av 1100-talet. Det fanns kvar tills drottning Margareta efter 1383 valde att lämna det obesatt som ett led i stärkandet av den danska centralmakten. Gälkarna brukade rekryteras bland de främsta skånska adelssläkterna. De skulle i kungens namn kontrollera uppbörden av skatter och andra kungliga intäkter i Skåne, övervaka rättskipningen samt till- och avsätta fogdar.

Skånes städer under dansktiden

Skåne är en för nordiska förhållanden stadsrik region, även om städerna länge var små och hade en halvt agrar prägel. Det urbana livet i landskapet har definitivt sitt ursprung i den danska tiden. De flesta skånska städer växte nämligen fram under medeltiden och levde kvar in på 1500- och 1600-talen, även om vissa förändringar i det urbana landskapet inträffade under slutet av den danska tiden. Det var först från järnvägsepoken under 1800-talet som det tillkom ett par sentida skånska stadsbildningar (Eslöv, Hässleholm och Höganäs).

Om vi börjar en översikt över städerna i Skånes nordvästra hörn kan vi nämna *Båstad*, som strax efter mitten av 1400-talet framträdde som köpstad med borgmästare och råd, och stadsprivilegierna förnyades av Kristian II 1514. *Luntertun* var ursprungligen ett fiskeläge nära Rönne ås utlopp i Skälderviken. Platsen tycks ha fått stadsrättigheter kring 1470, men redan 1516 lät Kristian II i ett brev kungöra att köpstaden Luntertun nu hade flyttats och att dess sockenkyrka skulle nedbrytas. Den nya stad till vilken Luntertun flyttades, var belägen cirka tre kilometer uppströms Rönne å. Den fick under namnet *Ängelholm* stadsprivilegier av Kristian II 1516. Stadsbebyggelsen hade här ett bättre försvarsläge än Luntertun, eftersom den på tre sidor var omfluten av Rönne å. Staden fungerade

Skånes städer från den danska tiden, grupperade efter tillkomsttid.

som centralort för den regionala handeln i nordvästra Skåne, men redan 1547 drog Kristian III in stadsrättigheterna som ett led i en satsning på Helsingborg och Landskrona. Det dröjde till 1767 innan Ängelholm återfick stadsrättigheter.

Helsingborg tillhör det allra äldsta skiktet av städer i Skåne. Från senmedeltiden till dansktidens slut fungerade staden som marknadsplats och utskeppningshamn för animalieprodukter och levande boskap från den vidsträckta risbygden i omlandet, bl.a. Kulla fålad. *Landskrona* hade anlagts av Erik av Pommern i början av 1400-talet. Som ett led i Kristian III:s satsning på staden började slottet här (det s.k. Citadellet) uppföras kring 1550 på en plats i närheten av ett tidigare karmelitkloster, som då revs. Senare utbyggnader av befästningarna medförde bl.a. att den medeltida stadens struktur förändrades.

Under äldre medeltid och högmedeltid var *Lund* den ledande skånska staden med kungsgård, ärkebiskopssäte, domkapitel, domskola, 27 kyrkor (inklusive domkyrka, klosterkyrkor och hospitalskyrkor). Staden var tveklöst Danmarks kyrkliga metropol (*Metropolis Daniae*). Malmös framväxt från mitten av 1200-talet betydde dock att flera centrala, profana funktioner efter hand överflyttades från Lund till Malmö. Lunds berömda myntverk flyttades exempelvis till Malmö på 1440-talet. Reformationsprocessen, från 1536, skulle drastiskt förändra Lunds drygt 500-åriga karaktär av kyrklig och kulturell centralort. Merparten av stadens medeltidskyrkor fick göra sina sista tjänster som stenbrott för byggnadsmaterial, som sedan fördes till Malmö för att bygga upp det kungliga slottet där (Malmöhus).

I *Malmö* blev kungsgården, den s.k. Møntergaarden, en föregångare till Malmöhus slott, som byggdes upp 1537–42. Stortorget lades ut på 1530-talet under inledningsskedet till en ny uppgångsperiod för Malmö. Från 1500-talet kvarstår flera byggnader, som avspeglar livsstilen hos ett förmöget borgerskap, bl.a. Kockska gården och Flensburgska huset (från slutet av seklet).

Skånemarknaden, med *Skanör* och *Falsterbo* som huvudorter, hade haft sin storhetstid under 1200- och 1300-talen. Denna marknad reducerades under 1400-talet till att enbart fungera som en hanseatisk sillmarknad och avvecklades under 1500-talet, vilket hängde samman med den tyska Hansans allmänna nedgång. *Trelleborg*, stad från mitten av 1200-talet, framtogs sin ställning som stad 1619 efter upprepade klagomål till kungen från konkurrentstaden Malmö och återfick stadsrättigheter först 1867. *Ystad*, ytterligare en 1200-talsstad, var under 1500- och 1600-talen en viktig utskeppningshamn för spannmål och kreatur från det godståta omlandet.

Tommarp var en äldre medeltida stad, som fick känna av konkurrensen från 1200-talsstaden *Simrishamn* vid kusten, och Tommarps stadsprivilegier drogs in 1537. *Åhus* var under medeltiden knutet till ärkebiskopsämbetet i Lund. Efter reformationen gick Åhus tillbaka och förlorade 1617 sina stadsprivilegier till förmån för det nyanlagda Kristianstad. Samma öde drabbade staden *Vä*, som under senmedeltid och 1500-tal hade uppnått ett visst välstånd och blev känt för sitt guld- och silversmide. Men Vä saknade befästningar och drabbades återkommande av krigshandlingar. Ödesdigra blev de svenska truppernas härjningar under Kalmarkriget (1611–13).

Kristianstad blev den sista i raden av Skånes många städer från dansktiden. Staden anlades 1614 av Kristian IV, som gav den omfattande privilegier. Avsikten var att i ett strategiskt läge på en ö i Helge å ersätta det obefästa och krigs-

drabbade Vä med en modern fästningsstad, omgiven av sankmarker. Borgarna från de båda nedlagda medeltidsstäderna Vä och Åhus fick flytta till den nya staden om de ville fortsätta bedriva handel eller hantverk .

Slottslandskapens framväxt

Kulturturister i Skåne har all anledning att åka på slottstur. Liksom kyrkor och städer är nämligen de många skånska slotten särskilt utmärkande för denna landsända, om man jämför med andra delar av nuvarande Sverige. De skånska slotten har i förvånansvärt hög utsträckning sitt ursprung i slutskedet av dansk-tiden. Perioden från den danska medeltids slut 1536 till 1660, mellan reformationen och införandet av kungligt envælde, var en period som i dansk historia brukar kallas för »*adelsvældens tid*». Vi kan konstatera att medlemmar av adelsståndet då bedrev en aktiv och dynamisk godsbildning och samlade gods och gårdar genom byte och köp. Egendomsfördelningen i Skåne förändrades efter reformationen 1536 kraftigt till den skånska adelns förmån.

Som ett led i reformationsverket konfiskerade kungamakten först de stora katolska kyrkliga institutionernas jordagods, framför allt det lundensiska ärkebiskopsdömet och de många rika skånska klostrens gods. Men efter några decennier inledde den dåvarande kungen, Fredrik II (1559–88), en godspolitik som kom att särskilt gynna den skånska adeln: han ville samla så mycket kron-gods som möjligt på Själland och bytte därför gärna bort kronans gods i Skåne till de många representanter för adelsståndet som även hade gods på Själland. Man bytte i princip jämnt, lika för lika (s.k. *mageskifte*). Därigenom hamnade många tidigare kyrkliga godskomplex, efter en kort tid i kronans ägo, i adliga ägares händer. Det är förklaringen till att flera av de skånska adelsgodsen kommit att bära namn med efterleden *-kloster*, t.ex. Bosjökloster, Övedskloster och Herrevadskloster.

Som ett resultat av sådana transaktioner kom adeln i Skåne vid 1600-talets mitt att äga över hälften (54 %) av landskapets gårdar. I övrigt brukades vid denna tid endast 8 % av dessa gårdar av s.k. »jordegna» bönder, dvs. själväggande bönder, medan 27 % fortfarande ägdes av kronan och 11 % av kyrkan (bl.a. prästgårdar, sockenkyrkornas gårdar, även domkapitlets). Vissa områden fick en mera utpräglad adelsgodsutveckling än andra. I Ystadsområdet, Ljunits och Herrestads härader, stod adeln som ägare till 80 % av gårdarna vid dansktidens slut. Denna siffra kan jämföras med 54 % för hela Skåne och 45 % för Danmark västansunds.

De senmedeltida huvudgårdarna hade varit relativt små som brukningsen-

Under adelns storhetsperiod i slutet av den danska tiden utvecklades Skåne till ett av Nordens allra godstättaste landskap. Kartan visar de cirka 140 adliga huvudgårdar som fanns i Skåne från början av 1600-talet till freden i Roskilde 1658; under denna tid kan enstaka huvudgårdar ha bytt ägare (t.ex. Haglösa, som blev kungsgård 1611). Spännvidden var stor mellan dessa huvudgårdar, där flera hade karaktär av för sin tid stora gods med slott eller praktfulla herrgårdsbyggnader, medan andra var tämligen ordinära ifråga om areal och byggnadsbestånd, särskilt de s.k. »ladugårdarna». Därmed avses sådana avelsgårdar som en godsägare inrättade i en grannsocken till en större huvudgård och som bl.a. tjänade syftet att öka antalet veckodagsbönder i godsets närhet. Efter G. Jepszon 1967.

heter. Jordägarna levde då mest på landbornas avgifter, de var mera rentier än storodlare. Men nu, under 1500- och 1600-talen, skapades stordrifter i den tidens tappning, med upp till ca tjugo gånger större areal än en normal bondgård i området (så t.ex. Marsvinsholms godsdomän). De nya egendomsförhållandena och godsbildningsprocessen ledde till flera yttre förändringar i kulturlandskapet. Särskilt påfallande blev det givetvis när man uppförde privata praktslott i renässansstil. Sådana anlades i stor mängd i hela det dåtida Danmark, särskilt i Skåne och på Fyn. Välbevarade exempel på renässanstida anläggningar i Skåne är Torup, Vittskövle, Krapperup, Rosendal och Svenstorp. De

byar som låg i huvudgårdarnas omedelbara närhet påverkades ofta på något sätt. En ensam ägare till en by kunde efter behag reducera antalet gårdar i byn eller t.o.m. helt avhysa en by som låg i vägen för en expanderande huvudgård. Det är ett välkänt fenomen i Skåne och övriga Danmark från denna tid.

För att förklara slottslandskapens framväxt får vi se på den roll som Danmark då spelade i ett vidare europeiskt sammanhang. När det gäller den agrara ekonomins utveckling i Europa vid denna tid kan man även på andra håll konstatera en övergång till större brukningsenheter och ett marknadsinriktat jordbruk i perioden efter 1500. Man brukar förklara utvecklingen med att Västeuropa vid denna tid fick kraftigt ökade behov av brödsäd och animalier på grund av allmän befolkningstillväxt. Framför allt fanns det här snabbt växande stadsbefolkningar och växande arméer. I Västeuropa importerade man spannmål från sådana områden i Östeuropa som producerade överskott, från Tyskland öster om Elbe, från Polen och Ukraina. Det var också framför allt här som de verkligt stora jordegendomarna skapades, och här införde man t.o.m. livegenskap för att lösa arbetskraftsproblemen på storgodsen.

Det är tydligt att Danmark, och därmed även Skåne, kunde svara för en del av det urbaniserade Västeuropas behov av brödsäd, och man exporterade även levande kreatur. Hamburg blev en viktig exporthamn, likaså Amsterdam, som vid denna tid blev ett centrum för världshandeln. För godsägarna blev priserna i Hamburg och Amsterdam betydligt mera lockande än hemmamarknadens. Under stora delar av den här perioden rådde närmast högkonjunktur, och man talar till och med om »profitinflation». Danmarks export drev alltså in betydande kapitalmängder, och vinsterna gick i första hand till kronan och adeln, som nästan fullständigt behärskade produktionsapparaten.

Man brukar även tala om 1500- och 1600-talen som statsbyggandets tid i Europa. På många håll ersattes vid denna tid en decentraliserad, feodalt präglad administrativ struktur av en centraliserad stat med stark furstemakt, stående arméer, utvecklad byråkrati, effektiviserat skatteväsen osv. Tudorättens England, Frans I:s Frankrike och Gustav Vasas Sverige är bra exempel på detta. Hur var det då i det samtida Danmark?

Den danska centralmakten kännetecknades i perioden 1536–1660 av en maktbalans mellan kung och »rigsråd», även om en kung som Kristian III (1534–59) avsevärt hade stärkt kungamakten på kyrkans bekostnad genom reformationen och ökat centralmaktens grepp om riket genom länsreformer och fästningsbyggen. Men riksrådet var en adlig korporation, som i flera avseenden kunde kontrollera kungens finansiella, militära och lagstiftande åtgärder. Det är

bl.a. det som motiverar benämningen »adelsvældens tid» om detta system. Danmark var ännu ett valrike, och riksrådsadeln kunde inför varje kungaval ställa krav på t.ex. gynnsamma privilegier.

Inom adelsståndet utkristalliserades nu en snäv krets av släkter, som fick tillgång till rikets toppositioner såsom medlemmar av riksrådet och/eller som lensmænd, dvs. som slottshövitsmän och administrativa ledare för de kungliga slottslänen. Som lensmænd kunde de göra betydande privatekonomiska vinster; det ingick i systemet att få andelar av diverse avgifter, bötesbelopp osv. från länet. Sådana tillgångar kunde man t.ex. med fördel använda till att föra en aktiv godsbildningspolitik för egen räkning. Det var också riksrådsaristokratin som bäst kunde befrämja och till fullo dra nytta av adelsprivilegiernas utveckling.

Som ett viktigt exempel (bland många adliga privilegier) kan nämnas att det under 1500-talets första decennier utvecklades en praxis som snart kom att uppfattas som ett mycket väsentligt adelsprivilegium: de av en adlig godsägares landbor som bodde inom huvudgårdssocknen blev befriade från skatter till kronan och utskrivning. Detta var givetvis till fördel för landborna, men i gengäld fick de arbetsplikt på den adlige jordägarens gods i socknen. Privilegiet kallas för »veckodagsfrihet» (med en svensk term) och landborna benämns »veckodagsbönder» (eller »insockne frälsebönder», på danska *ugedagsbønder*). Genom veckodagsböndernas arbetsplikt, det s.k. hoveriet, uppnådde den jordägande adeln en mycket fördelaktig social organisation av odlingsarbetet på de nybildade stor-drifterna.

Som ett resultat av allt detta utvecklades inom adeln ett elitskikt, som kom att få en särställning på alla fronter: ekonomiskt, politiskt, socialt och kulturellt. I regel kom de stora skånska jordägarna och slottsbyggarna från den danska riksrådsaristokratin exklusiva krets, med nära anknytning till centralmakten och ofta med verksamhet som lensmænd på meritlistan. Många av de skånska privatslotten framstår alltså som fysiska kvarlevor och manifestationer av adelns särställning i slutet av Skånes långa dansktid.

Referenser

- Gustafsson, Harald, *Skåne i Danmark. En dansk historia till 1658*, Centrum för Danmarksstudier 16, Makadam, Göteborg & Stockholm 2008.
 Skansjö, Sten, *Skånes historia*, Historiska Media, Lund 1997.
 Stilling, Niels Peter, *Kulturminder i Skåne*, Politikens Forlag, Köpenhamn 2002.

Föredraget hållet i Heimdall den 11 februari 2009.